

Галина ВРУБЛЕВСЬКА

СУРЖИК ЯК МОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСОНАЖА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Масове, безсистемне проникнення елементів російської мови є наслідком тривалого нерівноправного контактування двох мов, що призвело до появи такого явища як суржик. Це збіднена мова, позбавлена національного колориту, краси й виразності. Суржик настільки став звичним, що його іноді навіть називають «третьою мовою» поряд з українською і російською [1].

Суржик є «невпорядкованою, безсистемною «мовою», яка може хаотично, непередбачувано змінюватися. Кількість лексем, у яких замість української основи вживається відповідний російський субстрат, для кожного мовця є індивідуальною, непрогнозованою. Відтак у подібних висловлюваннях відбувається постійне, хаотичне порушення мовних кордонів» [2].

Абсолютна більшість дослідників схильна вважати, що суржик – «скалічена мова українських селян» – виникає як наслідок поросійщення в умовах міської комунікації з усім комплексом супровідних психічних і духовно-ментальних деструкцій особистості, яка пристосовує рідну говірку до «городської», престижної мови» [3]. Формування міської російськомовної субкультури в Україні – явище історичне. Існувало немало сфер, із яких українську мову було практично вилучено, а відтак в уяві носіїв суржику російська мова набула статусу «престижної мови», застосування якої пов'язувалося з більшістю життєво важливих сфер. Зросійщена мовна атмосфера великих міст незмірно поглиблює комплекс провінційності, присутній у підсвідомості вихідця із села або невеликого містечка, а отже статус українського провінціала різко занижений. Л.Масенко називає це «скаліченою мовою українських селян, які в зросійщеному місті змушені пристосовувати рідну говірку до «городської мови» [4]. Соціолінгвісти неодноразово відзначали, що саме мова сільських жителів більш надається до інтерферентних впливів, ніж мова городян. Отож, має рацію Ю.Шерех, коли зазначає, що «суржик уживається широко, почасти в містах, далеко типовіше – по селах» [5].

Безумовно і природно, що життєво стійкими є українськомовні стереотипи, які не підлягають миттєвому руйнуванню, тож на них накладаються російськомовні. Для багатьох людей середнього та старшого покоління у селах та містечках суржик є органічною і, по суті, основною мовою. Це тонко помітив Тарас Возняк: «Звичайно, суржики не визнаються за справжні у традиційному сенсі мови. . . Однак, омовлюючи для носіїв світ, у чомусь вони є з ними рівні. Звичайно, суржик існує ніби у тіні мови, у чомусь є несамоодстатнім, однак онтологічно він виконує функцію аналогічну – є основою світу людини. . . Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо

права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу» [6]. Суржик – це не взаємозбагачення, а взаємообкрадання і взаємозабруднення мов. Суржикова «неповномовність» – це найвищий ступінь духовного плебейства, відсутність стилю, відсутність внутрішнього вертикального, організуючого начала. Суржик – це мова духовно бідних, квінтесенція душевного устрою «одновимірної людини», метафізична модель «жлобської душі». «То каліка нещасна, а не мова!» [7]

Справжній «суржиковий бум» в українській літературі припадає на кінець 80-х – 90-ті рр. минулого століття, оскільки в умовах ослаблення, а згодом і зникнення цензурних обмежень, багато письменників стали широко вводити у твори ці позанормативні елементи як один із найбільш ефективних виражальних засобів культурно-освітнього рівня, соціального стану персонажів та характеристики соціуму, до якого ті належать. У тканину художнього тексту суржик, як правило, вводиться для зумисного підкреслення окремішності і неорганізованості у питомій мовній тканині. На думку Л.Масенко, літературний прийом створення мовної поліфонії за допомогою широкого використання лексичних елементів домінуючої постколоніальної реальності мови з одночасним відчуженням від неї і підкресленою опозицією «свого» й «чужого» є ефективним засобом деколонізації масової свідомості» [8]. Отож, суржик – це «глухий мовно-когнітивний кут», у тому сенсі, що його експресія базується лише на російському мовному складникові.

Герої творів Вал. Шевчука – це переважно жителі міської околиці, частина із них є вихідцями із села. Автор ретельно виписує мовний статус кожного персонажа. Як правило, це люди малоосвічені, котрих турбують лише щоденні буденні побутові клопоти. Проте вони не обминають нагоди підкреслити свою теперішню приналежність до «города», хоч і послуговуються здебільшого суржиком: *«Не називайте мене Петриком, – раптом обірвав пісню Горбатий. – Що я, сільський? Я й народився в городі»* [9], *«Не звіть мене по-сільському – Петрику, а звіть по-городському – Петя! Інакше я з вами раззварувать не стану»* [10].

Зазвичай середовищем побутування гібридної мови є малі соціальні спільноти, причому як стійкі (суржикомовні сім'ї, професійно-виробничі колективи), так і стихійні (як-от «двір», «лавочка біля під'їзду», ринок, барачики тощо).

Саме сімейні мови законсервували цей гібрид. По-перше, він використовується (зазвичай неусвідомлено) як основний і навіть єдиний засіб спілкування. Неусвідомлюваний сімейний мовний консерватизм і є власне суржиком. Як вже зазначалося, це – переважно мова вихідців із села у першому та наступному поколіннях. Напр.:

«– Ти той, – сказав він жінці, – сьодні ті голодранці прийдуть, то сообрази чого-небудь...»

– Не пунімаю я тебе, Стьоп, – сказала жінка, перевертаючи котлети. – То в тебе солідні люди кушають, а то голодранців звели.

– Родичів тожє тра уважать, – коротко сказав Степан, – хоч, може, вони, так сказати, і дурачки.

– Це когдась куркулі так делалі, – змружив очі Степан і усміхнувся. – Щось ти розкип'ятилась сьодні.

– Та нє, це я про тебе беспокоюсь...» [11]

Цих та подібних їм персонажів власне мова, якою вони розмовляють, турбує якнайменше, найбільше вони переймаються тим, аби видаватися «городськими». Відповідно намагаються піднятися, вивищитися над новими вихідцями із села, вбачаючи у цьому можливість зайвий раз підкреслити власну «городську родословну»:

«– Я Степанові розкажу! Степан назад вас у село запроторить! – верескнув Горбатий. – Кузут чортювий, кузутяра, кузутська морда!» [12]

«– То кузутка, – сказала пристрасно тецца...

– Коли хочете знати, мамо, я теж кузут.

– Ти вже не кузут, – сказала вона. – Ти вже давно в городі живеш. А кузут – це ті, що тільки-но з села перебрались...» [13]

Саме «репутація малокультурності і неосвіченості» [14] та провінційності є виявом етимології слова «кузут». У авторській мові ця лексема береться в лапки, підкреслюючи таким чином її виокремленість і чужорідність середовищу, в яке потрапляє героїня твору («З'явилася вона з одного із сіл, неподалік Житомира» [15]):

«А вабила його в ній саме ота її «кузутість», і збудило в ньому чи спогади про власне дитинство та юність, чи запахи батьківської хати, бо в тій Юльці і справді все було «кузутське», а до подібних дівчат залицявся він хлопцем...» [16]

Не можна обминути увагою і той факт, що й освічена молодь охоче звертається до суржика як до мовної гри, коли має потребу чи бажання «увійти» в інший мовний образ або розширити діапазон мовних варіацій. На належному рівні володіючи іншими мовними кодами, така молода людина воліє, проте, використовувати суржик задля «отримання задоволення» від власного «оригінального» мовлення:

«– Ти б хоч голос змінив, – сопів Віталик Мальчику, – прямо тобі децький сад. На такий голос не кльоне ні один клієнт. Учись у дяді, – набирав номера. – А где ентот нігодяй? – лагідно запитував у телефон...»

Мальчик пройшов курс НЛП, як з допомогою постросенія фраз і ваще язика забрать деньгі у клієнта...» [17]

Свідоме використання суржикунесе в собі також комунікативно-прагматичні настанови. В певній ситуації суржиком спілкуватися вигідно (щоб «стати своїм»), але у будь-який час мовний код може бути змінений:

«– Говорі по-українські, – тихо сказала. – Шеф не любіт... – і голосно запитала: – Чай чи каву?»

«– Тільки на п'ять мінут, – зашепотіла Девочка і потягла його темними сходами...

Задзвонив телефон.

– Альо! – вхопила Девочка трубку, важко дихаючи. – Сама. А що? – перейшла на українську. – Через двадцять хвилин? Приїжджай!» [18]

Таке ж мовне пристосування характерне і для героїні твору Вал. Шевчука «Жінка-Змія»:

«Зоя, зустрічаючись із Олегом, говорила тим російським волоп'юком, що й він; з Геннадієм вона вживала чудовий суржик, удаючи із себе «просту»; зі мною ж – чистісінькою літературною мовою... отже, вона у стосунках із нами виступала на рівні кожного із нас» [19].

Герої повісті «Жінка-Змія» є вихідцями із різних соціальних груп і їхня соціальна маргінальність корелює у мовній тканині цього твору з лінгвальною:

«Геннадій говорив суржиком, оскільки був «робочий клас», ми ж із Юрком говорили правильно, хоч Юрко ніби теж був «робочий клас», але хлопець був розвинений, я б сказав, інтелігентний; я ж був інтелігентом із походження – мати моя вчителька. Олег же говорив жаргоном, який він вважав російською мовою і чомусь через це відчував над нами зверхність...»;

«Ти от із сібя умного корчиш, а по-руські говоришь не научился. Тожє мнє умний!» [20]

В умовах масової українсько-російської двомовності лексика є тим рівнем, на якому найвиразніше виявляється так звана негативна інтерференція, тобто суміш елементів лексичних систем української та російської мов. Унаслідок масового, безсистемного проникнення російськомовних елементів у структуру української мови, в умовах тривалого нерівноправного їх контактування виникло явище українсько-російського мовного суржику, яке широко стилізується в сучасній українській прозі.

1. Кузнецова Т. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті / Автореф. ... канд. філол. наук. 10.02.01. – К., 1999. – С. 6-7.
2. Труб В.М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 54-55.
3. Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності // Критика. – 2001. – № 10. – С. 22.
4. Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999. – С. 29.
5. Шерех Ю. Так нас навчали правильних прозношень // Пороги і Запоріжжя: У 3 т. – Т. 3. – Харків, 1998. – С. 245.
6. Возняк Т. Тексти та переклади. – Харків, 1998. – С. 260-261.
7. Окара А. На захист російської мови // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 134. – С. 7.
8. Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999. – С. 27.
9. Шевчук Вал. Стежка в траві. Т. 1. – Харків, 1994. – С. 431.
10. Шевчук Вал. Стежка в траві. Т. 2. – Харків, 1994. – С. 87.
11. Ibidem. – Т. 1. – С. 190.
12. Ibidem. – Т. 2. – С. 10.
13. Шевчук Вал. Місяцева Зозулька із Ластів'ячого гнізда // Вечеря на дванадцять персон. – К., 1997. – С. 56.
14. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 17.
15. Шевчук Вал. Ibidem. – Т. 2. – С. 13.
16. Шевчук Вал. Ibidem. – Т. 2. – С. 61.
17. Даниленко В. Київський мальчик // Квіти в темній кімнаті. – К., 1997. – С. 93.
18. Ibidem. – С. 98-99.
19. Шевчук Вал. Жінка-Змія. – Львів, 1999. – С. 35.
20. Ibidem. – С. 6, 29.